

Особливості реалізації механізмів психологічного захисту інтелектуально обдарованими підлітками

Л. С. Протик*

Національний педагогічний Університет ім. М.П. Драгоманова, м. Київ, Україна

*E-mail: protsyk14@gmail.com

Paper received 28.12.15; Accepted for publication 15.01.16.

Анотація. У статті проаналізовано результати емпіричного дослідження, сформовано три групи підлітків: з вираженою обдарованістю, прихованою та звичайні. Досліджувана вибірка складала 200 осіб, які є учнями спеціалізованої школи та гімназії. Статистичний аналіз даних здійснено з використанням факторного аналізу для всієї вибірки загалом, та для трьох окремих груп, виокремлених шляхом експертного оцінювання. Доведено, що найбільш часто різні механізми психологічного захисту використовують підлітки, які увійшли до групи «звичайних». Зроблено висновок, що досліджені як з вираженою, так і з прихованою обдарованістю характеризуються подібним репертуаром психологічних захистів («проблемний аналіз», «установка власної цінності», «збереження самоконтролю»). Встановлено, що обдаровані підлітки, порівняно із їхніми звичайними однолітками, частіше використовують когнітивні та емоційні копінг-стратегії, тоді як звичайні – емоційні та поведінкові. Механізми психологічного захисту, які використовують інтелектуально обдаровані підлітки є більш конструктивними (заміщення, компенсація, витіснення) у порівнянні із механізмами, які застосовують звичайні підлітки (заперечення, регресія).

Ключові слова: механізми психологічного захисту, інтелект, обдарованість, підліток, копінг-стратегії

Вступ. Аналіз наукової літератури свідчить, що механізми психологічного захисту та особливості їх реалізації у розвитку інтелектуальної творчості – найменш досліджений психологічний феномен, що має місце у житті обдарованого підлітка, який є надзвичайно чутливий до проблеми соціальної адаптації. Тому проблема формування у підлітка конструктивних механізмів психологічного захисту набуває великого значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема механізмів психологічного захисту (МПЗ) розкрита у працях: Ф. Бассіна, Ф. Березіна, Р. Грановської Л. Гребеннікова, В. Журбіна, Г. Келлерман, М. Кляйн, Р. Лазарус, Р. Плутчик, І. Стойкова, В. Чумакової, В. Файвишевського, А. Фройда, З. Фройда, В. Шадрикова, А. Якубіна, Т. Яценко та інших вчених [1; 2; 3; 5; 7]. Як предмет психологічного дослідження, механізми психологічного захисту обдарованих підлітків посідають місце на перетині двох великих психологічних проблем: обдарованості та захисних структур свідомості. Центральне місце поняття психологічного захисту в підлітковому віці посіло в концепції А. Фройда. Вона вважала, що за допомогою механізмів психологічного захисту особистість несвідомо оберігає свою психіку від травм, які можуть завдати їй реальні життєві ситуації, які загрожують зруйнуванню Я-концепції особистості [7].

Мета статті: аналіз особливостей реалізації механізмів психологічного захисту інтелектуально обдарованими підлітками.

Виклад основного матеріалу та результати дослідження. Психологія підлітків являє собою досить складне і суперечливе утворення: з одного боку, зростають інтелектуальні можливості, життєвий досвід, формується моральний світогляд, що ґрунтується на позитивних переконаннях, з іншого – суперечності зростання, недоліки педагогічної культури батьків і педагогів зумовлюють появу «афекту неадекватності», який, використовуючи «товариський кодекс», призводить до хибної орієнтації, яку можна назвати з «позиції сили». Психологічний захист є спеціальною регулятивною системою стабілізації особистості, спрямованою на усунення або зведення до мінімуму почуття тривоги, пов'язаного з усвідомленням конф-

лікту. Поки зовнішня інформація не розходиться зі сформованим в особистості баченням навколишнього світу, себе, вона не відчуває дискомфорту. Але як тільки намічається якась неузгодженість, перед людиною постає проблема: або змінити ідеальне уявлення про самого себе, або якимось чином переробити отримані відомості. Р. Грановська вважає, що, з накопиченням життєвого досвіду, в людини формується спеціальна система захисних психологічних бар'єрів, яка забезпечує свідомість від інформації, що порушує її внутрішню рівновагу. Загальна риса всіх видів психологічного захисту полягає в тому, що судити про неї можна тільки за непрямими проявам [4].

Взаємовідносини між особистістю і захисними механізмами носять внутрішній і взаємний характер: механізми захищають особистість, а структура особистості визначає, які саме механізми будуть використані для захисту. Кожен індивід користується різними механізмами, розвиваючи свою самостійну систему захисту самоповаги. Однак, підлітковий вік – це вік гострих суперечностей у структурі особистості, яка тільки формується. Суттєвою особливістю підліткового віку є розвиток складніших форм мислення у зв'язку із засвоєнням абстрактного матеріалу, теорій, закономірностей при вивченні різних дисциплін. Психологи вказують на достатній рівень розвитку в підлітка таких якостей мислення як: логічна послідовність, критичність, самостійність, цілеспрямованість. Водночас у нього помітно підвищується рівень розвитку самосвідомості, контролю за власною діяльністю та поведінкою.

Для вимірювання психологічного захисту й визначення його особливостей використовують різні варіанти тестів, що спрямовані на чітке визначення самого механізму та його дії на організм. Основними методами дослідження є: спостереження, самоспостереження, експеримент, вербальні, бесіди, опитування, тестування. Вивчення індивідуально-психологічних особливостей вибору механізмів психологічного захисту нами здійснювалось з використанням методики «Опитувальник копінг-стратегій шкільного віку (І. Нікольської, Р. Грановської), тест «Діагностика типологій психологічного захисту» (Р. Плутчик і адаптації Л. Вессермана, О. Єришева, Є. Клубової та ін.); емо-

ційно-вольової сфери – методику «Вольової саморегуляції» (А. Зверкова та Е. Ейдмана) [2; 3; 4; 6].

За результатами діагностики інтелекту, творчих здібностей, дивергентного мислення, креативності («Шкільний тест розумового розвитку», «Опитувальник творчих характеристик особистості Вільямса», проєктивний тест діагностики творчого (дивергентного) мислення Вільямса, тест креативності Е. Торренса), спостереження та опитування класних керівників, вчителів та керівників гуртків було сформовано три групи інтелектуально обдарованих підлітків з вираженою обдарованістю, коефіцієнт інтелекту варіював у межах від 125 до 138 балів, показники креативності – вище середніх значень. Ці досліджувані були переможцями і призерами олімпіад різного рівня, творчих конкурсів, конференцій. У підлітків з прихованою формою обдарованості, коефіцієнт інтелекту варіював у межах від 125 до 138 балів, показники креативності вище середніх значень, але, на відміну від попередньої групи, вони не мали досягнень в інтелектуальній діяльності; у групі звичайних підлітків коефіцієнт інтелекту варіював у межах від 84 до 119 балів, показники креативності від «нижче середнього» до «середнього», в них не спостерігалось значних академічних успіхів і досягнень в інтелектуальній діяльності.

Здійснене нами дослідження засвідчило, що інтелектуально обдаровані підлітки з вираженою обдарованістю використовують такі механізми психологічного захисту: заміщення (100%), витіснення і компенсацію (86%), тобто переключаються на якусь іншу діяльність, переносять реакції гніву на об'єкти, що знаходяться поруч, витісняють із свідомості частини подій, що є емоційно дискомфортними. Найменш використовують ці досліджувані механізми інтелектуалізації (38%) і проєкції (5%). Однаковий відсоток випробуваних (78%) характеризується використанням механізмів психологічного захисту заперечення і регресія, що свідчить про схильність цих підлітків

видаляти зі свідомості емоційні переживання, що травмують чи викликають дискомфорт.

У групі підлітків з прихованою формою обдарованості інтенсивно використовується механізм заміщення (96%), ці досліджувані схильні зміщувати реакції гніву з соціально заборонених і недоступних об'єктів на доступні. 90% досліджуваних демонструють поведінку, що характеризується тимчасовим відходом від тривожної ситуації та зануренням в іншу справу. У 87% респондентів даної групи чітко простежується використання механізму витіснення, а 80% вдаються до захисту за типом регресії і реактивної освіти, демонструють дитячі патерни поведінки, зворотні наявним переживанням.

У групі звичайних підлітків, як і в попередній, найбільш часто використовується механізм заміщення – 100% випробуваних схильні зміщувати реакції гніву з соціально заборонених і недоступних об'єктів на доступні. Наступними за частотою використання в даній вибірці були механізми: як заперечення, регресія, компенсація, їх використовували 96% цієї групи. Як і в обдарованих підлітків, менша кількість респондентів цієї групи вдаються до захисту за типом проєкції (46%) та інтелектуалізації (53%).

Якщо розглядати отримані дані в порівняльному плані, то можна стверджувати, що найбільш часто різні механізми психологічного захисту використовують підлітки, які увійшли у групу «звичайних». Виключення становлять лише механізм витіснення, який застосовується 81% досліджуваних цієї групи, тоді як в групах обдарованих підлітків його використовують 76% досліджуваних.

Ми проаналізували репертуар механізмів психологічного захисту, які використовують обдаровані підлітки. На рис. 1 представлено розподіл обдарованих і звичайних учнів за частотою використання механізмів психологічного захисту в індивідуальному профілі.

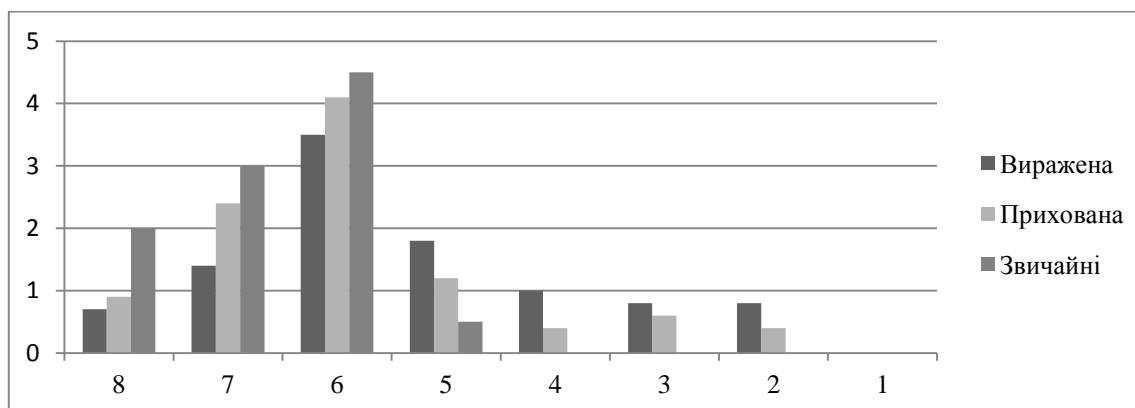

Рис. 1. Відсотковий розподіл обдарованих та звичайних досліджуваних по частоті захистів в індивідуальному профілі у %. (Дані від 1 до 8 – кількість механізмів психологічного захисту, 0 до 5 – відсотки, макс. 50 %)

Аналіз репертуару механізмів психологічного захисту у групі обдарованих підлітків засвідчив, що найбільша кількість респондентів (35%) використовують шість психологічних захистів (заміщення, витіснення, компенсація, інтелектуалізація, заперечення, регресія). Всі механізми психологічного захисту реалізують лише у 7% досліджуваних. 14% обдарованих учнів використовує сім захисних механізмів для під-

римки емоційного комфорту. У 8% досліджуваних в індивідуальному профілі присутні два-три часті механізми психологічного захисту, 10% підлітків використовують чотири і 18% – п'ять психологічних захистів.

У групі звичайних підлітків, найбільша кількість досліджуваних (41%) також використовують шість психологічних механізмів захисту. Однак, різна кількість випробуваних використовують сім (24%) і вісім (9%)

механізмів, тоді як 12% підлітків з прихованою обдарованістю використовують п'ять механізмів захисту.

Ми бачимо, що загальна кількість досліджуваних у вибірці з вираженою і прихованою обдарованістю, які мають широкий репертуар психологічних захистів становить 21%, тоді як у вибірці звичайних підлітків 49%. Навпаки, кількість респондентів, репертуар психологічних захистів яких характеризується вузькістю і превалює у вибірці обдарованих, становить 26%, в групі досліджуваних з вузьким репертуаром психологічних захистів не виявлено.

Порівняння розподілу за репертуаром використовуваних психологічних захистів (критерій χ^2) показав наявність статистично достовірних відмінностей на рівні $p=0,001$, що дозволяє говорити про більш широкий репертуар механізмів психологічних захистів звичайних підлітків, ніж в обдарованих досліджуваних. Отримані результати дослідження дозволяють констатувати, що як респонденти з вираженою, так і з прихованою обдарованістю характеризуються подібним репертуаром психологічних захистів. Це підтверджує порівняння розподілу за допомогою критерію χ^2 -Пірсона, яке показало наявність статистично достовірних відмінностей ($p=0,68$) у розподілі досліджуваних обох груп по числу використовуваних ними механізмів психологічних захистів.

Грунтуючись на передових уявленнях про єдність механізмів психологічного захисту і копінг-стратегій у структурі контролюючої поведінки, ми проаналізували залежність репертуару психологічних захистів особистості та копінг-стратегій. Порівнюючи дані за методикою «Опитувальник копінг-стратегій шкільного віку» (І. Нікольської, Р. Грановської), можна стверджувати, що обдаровані підлітки частіше використовують когнітивні та емоційні копінг-стратегії, тоді як звичайні – емоційні та поведінкові. При цьому адаптивні варіанти поведінки різного виду використовуються переважно обдарованими підлітками. Результати дослідження свідчать про домінування адаптивних варіантів копінг-стратегій у досліджуваних як з вираженою (53%), так і прихованою (43%) інтелектуальною обдарованістю. Ці підлітки найчастіше використовують такі варіанти копінги як «проблемний аналіз», «установка власної цінності», «збереження самоконтролю». Тобто форми поведінки, спрямовані на аналіз труднощів, що виникли, і можливі шляхи виходу з них, підвищення самооцінки, більш глибоке усвідомлення власної цінності як особистості, наявність віри у власні ресурси в подоланні важких ситуацій.

Вважається, що ефективність самоконтролю залежить від інтелекту, який виступає в якості його ресурсу. Інтелектуально обдаровані досліджувані в силу наявного інтелектуального потенціалу, судячи з отриманих даних, активно використовують його для оволодіння складними життєвими ситуаціями. Проте використання емоційних, адаптивних копінг-стратегій у досліджуваних виділених груп не є однаковим. Так, 58% досліджуваних з вираженою обдарованістю воліють використовувати адаптивні емоційні копінги, зокрема такі як: «протест», «оптимізм», що припускають емоційний стан з активним обуренням і протестом по відношенню до труднощів і впевненістю в наявності виходу з будь-якої, навіть найбільш складної ситуації.

Така поведінка характеризує 36% приховано обдарованих підлітків. Для даної вибірки, навпаки, характерне використання неадаптивних копінг-стратегій, а саме: «придушення емоцій», «покірність», «самозвинувачення», «агресивність», тобто тих варіантів поведінки, які характеризуються пригніченими емоційними станами безнадійності, покірності та недопущення інших почуттів, переживанням злості і покладанням провини на себе та інших. Отримані нами результати узгоджуються з результатами дослідження психічних станів у обдарованих підлітків, які не реалізували свій інтелектуальний потенціал, як стверджують дослідники даної проблеми, у таких підлітків домінують неврівноважені негативно забарвлені психічні стани.

Дані розподілу досліджуваних за особливостями використання поведінкових копінг-стратегій показують, що підлітки з прихованою обдарованістю (43%) частіше, ніж з вираженою (31%), використовують адаптивні копінги, зокрема такі як: «співпраця», «звернення», «альтруїзм» і реалізують поведінку. Вони вступають у співпрацю зі значимими і більш досвідченими людьми, шукають підтримку в найближчому соціальному оточенні, або самі пропонують її близьким у подоланні труднощів.

Результати розподілу звичайних підлітків за частотою використання поведінкових копінг-стратегій не дозволяють однозначно говорити про домінування будь-якого виду. Так, рівна кількість респондентів даної групи (40%) використовують як адаптивні, так і відносно адаптивні варіанти поведінкових стратегій. Вони схильні демонструвати поведінку, що характеризується прагненням до тимчасового відходу від рішення в улюблену справу, подорожі, виконання своїх заповітних бажань, а також з такою ж частотою вдаються до стратегій «співпраця», «звернення», «альтруїзм», тобто вступають у співпрацю зі значимими (більш досвідченими) людьми, шукають підтримки в найближчому соціальному оточенні або ж самі пропонують її близьким, якщо ті цього потребують.

Неадаптивні варіанти копінг-стратегій, а саме: «активне уникання», «відступ» – поведінка, що передбачає уникнення думок про неприємності, пасивність, самотність, спокій, ізоляцію, прагнення відійти від активних інтерперсональних контактів, відмову від вирішення проблем використовують 15% і 20% досліджуваних з вираженою та прихованою обдарованістю.

Висновки. Аналіз репертуару механізмів психологічного захисту засвідчив, що у вибірці обдарованих підлітків він характеризується вузькістю. Обдаровані досліджувані частіше використовують когнітивні й емоційні психологічні захисти. Механізми психологічного захисту, що використовують інтелектуально обдаровані підлітки характеризуються тим, що є більш конструктивними – зберігають внутрішню рівновагу особистості й стимулюють до подальшого розвитку, а не до тривоги й саморуйнування. Результати вивчення механізмів психологічного захисту та захисних форм поведінки – копінг-стратегій встановлені відмінності у частоті використання таких захистів як заміщення, реактивне утворення і регресія. Це дозволяє говорити про більшу частоту їх використання у групі звичайних підлітків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Журбин В.И. Понятие психологической защиты в концепциях З.Фрейда и К.Роджерса / И.В. Журбин // Вопросы психологии. – 1990. – №4. – С. 14–23
2. Діагностика типологій психологічного захисту (Р. Плутчик в адаптації Л.І. Вассермана, О.Ф. Єришева, О.Б. Клубової та ін.) / Фетіскін Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Соціально психологічна діагностика розвитку особистості і малих груп – М., В-во Інституту Психотерапії, 2002. – С. 444–452
3. Клубова О.Б. Методи медичної психології в діагностиці психологічних захисних механізмів / О.Б. Клубова // Теорія і практика медичної психології та психотерапії, 1994. – СПб., С. 77.
4. Никольская И.М., Грановская Р.М. Психологическая защита у детей / И.М. Никольская, Р.М. Грановская – СПб.: Речь, 2000. – 507 с.
5. Шадриков В.Д. Введение в психологию: способности человека / В.Д. Шадриков. – М.: Логос, 2002. – 159 с.
6. Пашукова Т.И., Допира А.И., Дьяконов Г.В. Практикум по общей психологии: Учебное пособие / И.Т. Пашукова, А.И. Допира, Г.В. Дьяконов / – М.: Институт практической психологии; Воронеж: НПО «Модек», 1996. – 176 с.
7. Freud A. Defense Mechanisms: Encyclopedia Britannica, v.7., – London, – P. 172–173.

REFERENCES

1. Zhyrbin, V.I. The concept of psychological defense in the concepts of Freud and Rogers / I.V. Zhyrbin // Voprosy Psikologii. – 1990. – №4. – P. 14–23
2. Diagnosis of typologies of psychological protection (R. Plutchik v adaptatsii L.I. Vassermana, O.F. Yerysheva, O.B. Klubovoi ta in.) / Fetiskin, N.P., Kozlov, V.V., Manuilov, H.M. Social psychological diagnosis of personality development and small groups – M., Publishing house of Institute of Psychotherapy, 2002. – P. 444–452
3. Klybova, O.V. Methods of medical psychology in the diagnosis of psychological defense mechanisms / O.V. Klybova // Theory and practice of clinical psychology and psychotherapy, 1994. – SPb., P. 77
4. Nikolskaya, I.M., Granovskaya, R.M. Psychological protection of children / I.M. Nikolskaya, R.M. Granovskaya – SPb.: Rech, 2000. – 507 p.
5. Shadrikov, V.D. Introduction to Psychology: a person's ability / V.D. Shadrikov. – M.: Logos, 2002. – 159 p.
6. Pashukova, T.I., Dopira, A.I., Dyakonov, G.V. Workshop on General Psychology: Textbook / I.T. Pashukova, A.I. Dopira, G.V. Dyakonov / – M.: Institute of Applied Psychology; Voronezh: NPO «Modek», 1996. – 176 p.
7. Freud, A. Defense Mechanisms: Encyclopedia Britannica, v.7., – London, – P. 172–173.

Features of implement psychological defense mechanisms by intellectually gifted teenagers

L.S. Protsyk

Annotation. The article analyzes the results of empirical research, have been formed three groups of teenagers, with a strong and hidden aptitude and ordinary. The study sample comprised 200 individuals who are students of specialized schools and gymnasium. Statistical analysis carried out, using factor analysis to the whole sample as a whole, and for three separate groups, the examined by an expert evaluation. Proved that most often different psychological defense mechanisms use teenagers who are in the group of «normal»

It is concluded that investigated, both with expressed and hidden aptitude characterized with a similar repertoire of psychological defenses («problem analysis», «installation of self-esteem», «self-preservation»). It was established, that gifted teenagers compared to their normal peers, often use cognitive and emotional coping strategies, while normal - emotional and behavioral. Psychological defense mechanisms that are used by intellectually gifted teenagers are more constructive (replacement, compensation, displacement) compared to the mechanisms that apply usual teenagers (denial, regression).

Keywords: *psychological defense mechanisms, intellect, aptitude, teenager, coping strategies*